

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Συμπληρωματικά περί των Στοχασμών του
Ευγενίου Βούλγαρη

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.170](https://doi.org/10.12681/er.170)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (2001). Συμπληρωματικά περί των Στοχασμών του Ευγενίου Βούλγαρη. *The Gleaner*, 23, 316–323.
<https://doi.org/10.12681/er.170>

ἀντιγράφοντας τις πηγές τους, είχαν δώσει ἄκρως καταχρηστική ἐρμηνεία στὴν ἀρχαία λέξη (ὁ σχολιαστής τοῦ Ὅμηρου τὴν ὀρίζει ἀπλῶς ὡς στιχηροὺς σύντομους λόγους στοὺς ποιητὲς μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ποιητικά πρόσωπα ἀνταπαντοῦσαν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο⁴⁶); "Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἂν θεωρήσουμε ὅτι ἀτύχησε ἐν μέρει ὁ Κοραῆς στὴν προκειμένη περίπτωση, τὸ 1833, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, οἱ στενοὶ του συνεργάτες ἀνακοίνωναν δημόσια ἀπὸ τις σελίδες τῆς συλλογῆς τῶν Προλεγόμενων, τοῦ ἔργου ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ ὀλοκληρωμένο τὸ τύπωμά του, τὴν προετοιμασία τῆς ἐκδόσεως «τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ διδασκάλου τοῦ ἔθνους».⁴⁷ Ἄραγε στὴν ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιήθηκε νὰ ὑποκρύπτεται καὶ ἡ πραγματικὴ ὀνοματολογικὴ προτίμηση τοῦ μεγάλου σοφοῦ; Ἴσως σήμερα αὐτὸ νὰ μὴν ἔχει καὶ τόση σημασία γιὰ μιὰ ἔννοια ποὺ τὸ περιεχόμενό της ἔχει σχεδὸν ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ ἠλεκτρονικὸ ταχυδρομεῖο καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ πληκτρολογημένων μηνυμάτων μὲσω τῆς νέας τεχνολογίας. Ἄλλωστε ὁ Κοραῆς μᾶς ἔχει κληροδοτήσει ἄλλες πρὸ χρηστικῆς, δημοφιλεῖς καὶ πολυσυζητημένες στὸν καιρὸ μας λέξεις, τὸν πολιτισμὸ⁴⁸ καὶ τὸ ἑκατομμύριο.⁴⁹

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΤΗ εἶχα δημοσιεύσει ἓνα παρασχόλημα σχετικὰ μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἐκδοση τῶν *Στοχα-*

ζή πάλι, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀστοχίες τοῦ λεξικοῦ, εἶχε ἀπογοητευθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο διεύθυνσης καὶ σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (1811-1814), γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ὁποίας τὸν εἶχε προτείνει ὁ ἴδιος.

46. *Ἐδσταθίων... Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρον Ἰλιάδα*, Φλωρεντία 1730, σ. 116 (Ἰλ. Α, 92). Πβ. τὸ λῆμμα *ἀλληλογραφία* στὸ *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* τῶν Liddell-Scott-Κωνσταντινίδη, Ἀθήνα 1929. Ὁ Ἑρρίκος Στέφανος μεταφράζει, ὅπως εἶδαμε, τὴ λέξη: «Mutua scriptio» ἐνῶ ὁ J. G. Schneider: «gegenseitiges Schreiben», ὁ.π., τ. 1, σ. 56.

47. *Σύλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833 [= *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, τ. Α', Ἀθήνα, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1984], σ. ε'.

48. *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. πρὸς Ἀλ. Βασιλείου 29.3.1804, τ. Β', σ. 154 (ὡς δάνειο τοῦ *Civilisation*). Ὁ Κουμανούδης κατὰ λάθος χρονολογεῖ τὴ γέννηση τοῦ βρου ἀπὸ τὸν Κοραῆ στὰ 1829.

49. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 6.3.1805, σ. 244 (ὡς δάνειο τοῦ ἰταλικοῦ *Μιλλιούριου*), πβ. Κουμανούδης, ὁ.π.

σμῶν τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη,¹ ἐνὸς σπάνιου κειμένου του, τὸ ὁποῖο εἶχε κυκλοφορήσει ἀνώνυμα γιὰ πρώτη φορά στὰ ἑλληνικά τὸ 1772 στὴν Πετρούπολη καὶ ἀργότερα σὲ γαλλικὴ καὶ ρωσικὴ μετάφραση. Ἐς σημειωθεί ἔδω ὅτι ἡ ρωσικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι περισσότερο γνωστὴ (π.χ. ἀναφορικὰ μὲ τὰ σωζόμενα ἀντίτυπά της) σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχη γαλλικὴ.² Σκοπὸς τοῦ παρόντος συμπληρωματικοῦ παρασχολήματος εἶναι ἡ παρουσίαση καὶ ὁ σχολιασμὸς ὀρισμένων ἀκόμη στοιχείων σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Βούλγαρη στὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ τους πλαίσιο.

Ἀνάμεσα στὰ σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου ὑπάρχει καὶ ἓνα ἀκόμη, τὸ ὁποῖο σώζεται στὸ Τμήμα Σπανίων Βιβλίων καὶ Χειρογράφων (Otdel redki knig i rukopisi) τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁδησοῦ (Nauchnaja Biblioteka Odesskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni I. I. Mechnikova) στὴν Οὐκρανία (μὲ ἐπίσημα «Grig. Ist. 115»), τὸ ὁποῖο ἐξέτασα ἐπιτόπου τὸ καλοκαίρι τοῦ 2000. Πρόκειται πάλι γιὰ τὴ γνωστὴ ἔκδοση σὲ σχῆμα 4ο μὲ 40 σελίδες καὶ χωρὶς φύλλο τίτλου. Τὸ συγκεκριμένο ἀντίτυπο εἶχε βέβαια ἓνα πρόχειρο σκληρὸ ἄγραφο ἐξώφυλλο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀποτελεῖ πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη. Ἐπομένως, ὅλες οἱ ὑπάρχουσες ἐνδείξεις συμβάλλουν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀρχικὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶχε κυκλοφορήσει χωρὶς φύλλο τίτλου καθὼς ἐπίσης χωρὶς τόπο καὶ χρόνον ἔκδοσης. Τὸ ἂν ὑπῆρχε κάποια σκοποθεσία πίσω ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό, δὲν μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸ γνωρίζουμε. Ὁ ὑπάρχων γνωστὸς τίτλος τοῦ ἔργου προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα του καὶ βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κυρίως κειμένου. Ἐπίσης, στὸ ἀντίτυπο τῆς Ὁδησοῦ λείπει στὸ τέλος τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα ἔργο τοῦ G. W. Leibniz, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχα κάνει λόγο στὸ προηγούμενο παρασχόλημα. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει τὴν προηγούμενη ὑπόθεσή μου ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀποτελεῖ προσθήκη, ἡ ὁποία πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Βούλγαρη.

Στὸ ἀντίτυπο τῆς Ὁδησοῦ ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὲς χειρόγραφες σημειώσεις στὰ ἑλληνικά καὶ ρωσικά, ἀπὸ τίς ὁποῖες συμπεραίνεται —μεταξὺ ἄλλων— ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ, δηλαδή ὁ

1. Βλ. Β. Ν. Μακρίδης, «Ἡ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση τῶν *Στοχασμῶν* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Ὁ Ἑραμιστής* 22 (1999), 263-270.

2. Βλ. *Svodnyj Katalog. Russkoj knigi grazhdanskoj pečati XVIII veka 1725-1800*, Μόσχα 1975, σ. 70 (ἀρ. 483). Βλ. καὶ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἴονικὴ Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne. 16ος-19ος αἰῶνας. Ἀνακατάταξη - προσθήκες - βιβλιοθήκες*, τ. 1 (1508-1863), Ἀθήνα 1996, σ. 57 (ἀρ. 425) σχετικὰ μὲ ἓνα ἀντίτυπο ποῦ βρίσκεται στὴ Library of Congress (ἀπὸ τὴν πλουσιότετη συλλογὴ ρωσικῶν βιβλίων τοῦ Gennadij Vasil'evich Yudin, 1840-1912). Βλ. ἐπίσης Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800). Τόμος Δεύτερος. (Παράρτημα). Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Λιορθώσεις*, Ἀθήνα 1986, σ. 448-449 (ἀρ. 1129).

Βούλγαρις, ήταν γνωστός στον κάτοχο του έν λόγω αντίτυπου. Δεν αποκλείεται δὲ ὁ κάτοχος αὐτὸς νὰ προερχόταν ἀπὸ τὴν πολυάριθμη ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Ὀδησσοῦ. Πάντως, εἶναι γνωστὸ —καὶ διαφαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καταλογογράφησης του— ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντίτυπο κατέληξε στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τῆς Ὀδησσοῦ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Viktor Ivanovich Grigorovich, ἑνὸς σλαβολόγου καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀδησσοῦ κατὰ τὴν περίοδο 1865-1876 καὶ πρῶτος κοσμητορὰ τῆς ιστοριοφιλολογικῆς σχολῆς. Ὁ Grigorovich, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει καλιότερα καθηγητῆς στὸ Collège Richelieu τῆς Ὀδησσοῦ, δίδασκε ἱστορία καὶ λογοτεχνία τῶν βαλκανικῶν λαῶν (Σέρβων, Βουλγάρων) καὶ ἦταν γνωστὸς συλλέκτης χειρογράφων καὶ βιβλίων.³ Ἐπομένως, ἀπὸ τὸ γενικότερο αὐτὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ Βαλκάνια ἐξηγεῖται πιθανῶς τὸ πῶς ἔφθασε στὰ χέρια του καὶ τὸ ἐν λόγω ἀνώνυμο ἑλληνικὸ κείμενο.

Στὴν ἔρευνα γιὰ ἄλλα σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Βούλγαρη, ἃς ἀναφερθεῖ ἐπιπλέον καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀντιτύπου σὲ γαλλικὴ μετάφραση στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἱστορίας τῆς Βενεζουέλας (Caracas),⁴ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία. Ἡ κατάληξή του στὴ Βενεζουέλα ἀνάγεται στὴν προσωπικὴ γνωριμία τοῦ κατόχου του, στρατηγῶν Francisco de Miranda (28 Μαρτίου 1750 - 15 Ἰουλίου 1816), μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι.⁵ Ὁ Miranda καταγόταν ἀπὸ πλοῦσια καὶ εὐγενὴ οἰκογένεια τῆς Βενεζουέλας ἰσπανικῆς καταγωγῆς καὶ ἔγινε ἰδιαιτέρα γνωστὸς κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὄχι μόνον στὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Στὸ γεγονός αὐτὸ συνέβαλε ἀρχικὰ ἡ περιπετειώδης δράση του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, παρότι ἀρχικὰ ὁ ἴδιος εἶχε ὑπηρετήσει ὡς ἀξιωματικὸς στὸν ἰσπανικὸ στρατό. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐνεργειῶν του αὐτῶν ὁ Miranda ταξίδεψε σὲ διάφορες χῶρες (π.χ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖες Ἀμερικῆς στὰ 1783-1784, στὴ Γερμανία, Ὁλλανδία, Αὐστρία, Ἰταλία, Ἀγγλία, Ἑλλάδα, Τουρκία, Ρωσία, Πολωνία, Δανία καὶ Σουηδία κατὰ τὴν περίοδο 1785-1789). Ὁ Miranda κατέληξε τελικὰ στὴ Γαλλία, ὅπου ὑπηρετήσε ὡς στρατηγὸς τοῦ ἐκεῖ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ (1791-1794) καὶ ἔγινε γνωστὸς μὲ τὴν κατάληψή τῆς Anvers τὸ 1792. Ἡ μετέπειτα ἐπιστροφή του στὴν πατρίδα τὸ 1810 καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης δὲν εὐδωθήκαν, δεδομένου ὅτι παραδόθηκε στους Ἰσπανοὺς τὸ 1812 καὶ ἀπεβίωσε τελικὰ τὸ 1816 φυλακισμένος στὸ

3. Βλ. I. P. Zelinskij i drugie (ἐπιμ.), *Odesskij Universitet 1865-1990*, Ὀδησσὸς 1991, σ. 31.

4. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἱονικὴ Βιβλιογραφία*, ἔ.π., σ. 50 (ἀρ. 372).

5. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐντοπίστηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Miranda καὶ φωτοαντίγραφο του στάλθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Castrillo Didier στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ (Διεύθυνση Γραμμάτων). Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἔ.π., σ. 476 (ἀρ. 1174).

Cádiz.⁶ Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Miranda θεωρεῖται σήμερα σημαντικὸς πρόδρομος τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βενεζουέλας.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Miranda εἶχε εὐρεία μόρφωση καὶ πολλὰ ἐνδιαφέροντα, ἐνῶ διακρινόταν καὶ ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα ἐξεδήλωσε ἔντονα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του τὸ 1786 στὴν Ἑλλάδα. Οἱ σημειώσεις καὶ οἱ παρατηρήσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ στὸ ἡμερολόγιό του εἶναι ιδιαίτερα ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὸ θαυμασμὸ πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν περιφρόνησή του πρὸς τὴν τότε ὀθωμανικὴ κατοχή.⁷ Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ Miranda γνωρίζε ἐλληνικὰ καὶ ἔδειχνε παράλληλα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ φιλολογία.⁸ Ἐπομένως, δὲν ἐκπλήσσει ἀρχικὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς τότε ἔλληνες ἀποίκους στὴ νότια Ρωσία, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔκανε λόγο ἐνίοτε στὸ ἡμερολόγιό του,⁹ καὶ ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι. Ὁ Miranda ἐπισκέφθηκε τὴ Ρωσία στὰ τέλη τοῦ 1786, μὲ σκοπὸ, μεταξὺ ἄλλων, νὰ συναντήσῃ τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνη, ἡ ὁποία τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1787 εἶχε βρεθεῖ στὸ Κίεβο καὶ ἐτοιμαζόταν γιὰ τὸ ταξίδι τῆς στὴν Κριμαία.¹⁰

Ἡ γνωριμία τοῦ Miranda μὲ τὸν Βούλγαρι ἔγινε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1786 στὴ Χερσῶνα, ὅπου ὁ τελευταῖος διέμενε ἀπὸ τὸ 1781 μέχρι τὸ 1788. Τὸ 1779 ὁ Βούλγαρις εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνον τῆς περιοχῆς, στὸν ὁποῖο τὸν εἶχε διαδεχθεῖ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, παρότι ὁ Βούλγαρις παρέμεινε στὴν Πολτάβα μέχρι τὸ 1781.¹¹ Τὸ πρόσω-

6. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Miranda, βλ. ἐδῶ A. Ch. A. O'Kelly de Galway, *Francisco de Miranda*, Παρίσι 1913. M. L. Giraldo, *Francisco de Miranda, el precursor de la independencia de Venezuela*, Μαδρίτη 1988. M. Rodríguez, «William Burke» and Francisco de Miranda. *The Word and the Deed in Spanish America's Emancipation*, Lanham 1994. M. Zeuske, *Francisco de Miranda und die Entdeckung Europas. Eine Biographie*, Münster 1995.

7. Βλ. *Archivo del General Miranda. Viajes. Diarios 1785-1787*, τ. 2, Καράκας 1929, σ. 111-139. Γιὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ βλ. καὶ P. Hazard, «Le rayonnement d'Athènes en 1786», *Revue de littérature comparée* 14 (1934), 132-141. Ἐμμ. Κριαράς, «Ὁ Φραγκῖσκος ντὲ Μιράντα στὴν Ἀθήνα τοῦ 1786», Ὁ Αἰῶνας μας [Περίοδος Β'], φ. 5 (Ἰούλιος 1948), 138-139. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, Ἀθήνα 1981, σ. 480-481.

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βιβλία σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητα, τὰ ὁποῖα εἶχε στὴν κατοχή του καὶ τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ἐπίσης στὸ σύνολό τους γιὰ τὰ προαναφερθέντα πλατιά του ἐνδιαφέροντα: *Archivo del General Miranda. Viajes*, τ. 7, Καράκας 1930, σ. 139-187.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Archivo del General Miranda*, τ. 2, ὁ.π., σ. 191, 202, 204, 210, 211, 213, 216, 218, 219.

10. Βλ. σχετικὰ E. Clavery, «Le Prince de Ligne et Miranda avec Catherine II à Kiev et en Crimée», *Annales Prince de Ligne* 16 (1935), 249-287.

11. Βλ. S. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Boulder/Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 65, 77.

πο πού μεσολάβησε για τή γνωριμία τοῦ Miranda με τόν Βούλγαρι ἦταν ὁ ἔμπορος καί φίλος τοῦ Miranda, Jean Paul Van Schooten (ἢ Van Schouten). Στις 13 Νοεμβρίου 1786 ὁ Miranda ἀνέφερε ὅτι ἐπισκέφθη-
καν μαζί τόν ἀρχιεπίσκοπο Εὐγένιο Βούλγαρι («eugenio Vulgaris»), ὁ ὁποῖος ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά («de nacion griego, y nativo de Chephalonia»)¹² Ὁ Miranda ἔκανε λόγο ἐπίσης γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ Βούλγαρη («hombre de Letras»), ἡ ὁποία ἦταν ἄλλωστε γενικὰ γνωστὴ τότε, καί γιὰ τὸν ιδιαίτερα προσηνὴ καί φιλικό του χαρακτήρα («de Character sumante, amable»). Ὁ Miranda τέλος ἀνέφερε καί ἓνα ἔργο τοῦ Βούλγαρη *Abregé cronologique de los Pueblos antiguos que avitavan los bordes del mar negro*,¹³ γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες, δεδομένου ὅτι δὲν συμπεριλαμβάνεται στοὺς γνωστοὺς καταλόγους ἔργων τοῦ Βούλγαρη.¹⁴ Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ ἴδιου τοῦ Miranda.

Ἡ γνωριμία πάντως αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ γίνεи στενότερη κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τοῦ Miranda στὴν περιοχὴ. Ἔτσι, τὸ ἀπόγευμα τῆς 18ης Νοεμβρίου 1786 ὁ Miranda ξαναεπισκέφθηκε, μόνος του αὐτὴ τῇ φορᾷ, τὸν Βούλγαρι («una visita al Arzobispo Eugenio»), με τὸν ὁποῖο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ κάνει μιὰ μακρὰ καί εὐχάριστη λόγια συζήτηση («con quien tuve una larga y agradable conversacion Literaria»). Ὁ Βούλγαρις τότε τοῦ ἔδειξε ἓνα ἔργο του, τὸ ὁποῖο μόλις εἶχε κυκλοφορήσει στὴν Πετρούπολη. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἑμμετρὴ ἑλληνικὴ μετάφραση ἑνὸς ἔργου τοῦ Βιργιλίου («una Traduction Griega de Virgilio, obra suya»)¹⁵ Ἡ συγκεκριμένη ἔκδοση ἦταν πολὺ ὠραία καί εἶχε κάνει ιδιαίτερη ἐντύπωση στὸν Miranda. Ἐπιπλέον, ὁ Βούλγαρις τοῦ δώρισε τότε ἓνα ἀντίτυπο τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τῶν *Στοχασμῶν* του, τὸ ὁποῖο ὁ Miranda ἀνέφερε με τὸν ἀκόλουθο τίτλο: *Reflexions sur l'état critique actuel de la puissance Ottomane*. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν γραμμέ-

12. Τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ Βούλγαρη ἔχει ἀπασχολήσει ἀρκετὰ τοὺς βιογράφους του, παρότι ἡ πλειονότητα δέχεται τὴν Κέρκυρα ὡς τόπο καταγωγῆς του. Βλ. παλαιότερα καί τὴν ἀποψη τοῦ Νικολάου Κατραμῆ, *Ἱστορικαὶ διασαφήσεις ἐπὶ τῆς πατρίδος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου Ζακυνθίου Ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος*, Ἐν Ζακύνθῳ 1854, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε τὴ Ζάκυνθο ὡς τόπο καταγωγῆς του.

13. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, ὁ.π., σ. 200. Ὁ Miranda ἀνέφερε στὴ συνέχεια ὅτι εἶχε δανείσει τὸ βιβλίο αὐτὸ (*Abregé cronologique des Peuples qui ont abite les bords de la mer Noire*) στὸν Van Schooten καί ἤθελε νὰ τὸ πάρει πίσω πρὶν ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴ Χερσῶνα. Βλ. ὁ.π., σ. 225. [Ἀκολουθῶ ἐπακριβῶς καί χωρὶς ἐπεμβάσεις τὴν ὀρθογραφία τοῦ ἴδιου τοῦ Miranda.]

14. S. K. Batalden, «Notes from a Leningrad Manuscript: Eugenios Voulgaris' Autograph List of his own Works», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 13 (1976), 1-22. Τοῦ ἴδιου, *Catherine...*, ὁ.π., σ. 148-172.

15. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μετάφραση τῶν *Γεωργικῶν* τοῦ Βιργιλίου. Βλ. σχετικὰ Batalden, *Catherine...*, ὁ.π., σ. 72, 83, 169.

νο κατὰ τὸν Miranda μεῖς ιδιαίτερα καλὴ γνώση καὶ κριτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ ὅλου θέματος («e scritto con mucho juicio y conosimiento»). Ὁ Miranda τέλος ἀνέφερε —ὡς μία ἐπιπλέον ἔνδειξη τῆς μόρφωσης τοῦ Βούλγαρη— ὅτι αὐτὸς εἶχε διατελέσει παλαιότερα καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας.¹⁶ Ἡ πληροφορία ὅμως αὐτὴ εἶναι ἐσφαλμένη, διότι ὁ Βούλγαρις δὲν εἶχε ποτὲ κάποια τέτοια θέση κατὰ τὴ μακρὰ διαμονή του στὸν γερμανικὸ χῶρο (1764-1771).¹⁷

Ἀπὸ τὴν παραπάνω συνάντηση τοῦ 1786 προέρχεται βασικὰ καὶ τὸ ἀντίτυπο τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τῶν *Στοχασμῶν*, τὸ ὁποῖο διασώζεται σήμερα στὸ Καρακάς. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Miranda εἶναι σημαντικὴ, διότι βεβαιώνει γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου. Ἐπιπλέον, χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε διαπιστώσει τότε τὴν πολιτικὴ σημασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ τοῦ Βούλγαρη, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε καὶ ἄλλες συναφεῖς μαρτυρίες. Ἄλλωστε, εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Βούλγαρις τοῦ δώρισε τὸ συγκεκριμένο ἔργο του, ἐπειδὴ εἶχε διαπιστώσει τὶς ἀνάλογες προσπάθειες τοῦ Miranda γιὰ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Ὁ Miranda κράτησε λοιπὸν τὸ ἐν λόγῳ ἔργο στὴν κατοχή του καὶ ἀργότερα αὐτὸ μνημονεύεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλίων πού ἔστειλε στὴν Ἀγγλία στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1787 ἀπὸ τὴν Κρονστάνδη μετὰ τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Ρωσία.¹⁸ Στὰ κατάλοιπα τοῦ Miranda ἔχει ἐπίσης ἐντοπισθεῖ τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ (96 σελίδες), στὸ ὁποῖο σώζεται χειρόγραφη σημείωσή του πού ἀναφέρει ὅτι ἀποτελοῦσε δῶρο τοῦ Βούλγαρη («regalado p^r su Autor el Arzobispo Eugenio Vulgaris . - ἐν Chersona. 1786»)¹⁹.

Οἱ συναντήσεις τοῦ Miranda μετὰ τὸν Βούλγαρι εἶχαν καὶ συνέχεια. Στὶς 19 Νοεμβρίου 1786 ξανασυναντήθηκε μαζί του καὶ συζήτησαν μέχρι τὶς 12 τὸ μεσημέρι.²⁰ Τὸ ἴδιο φαίνεται ὅτι συνέβη καὶ μετὰξὺ τῆς 23ης καὶ 25ης Νοεμβρίου 1786.²¹ Στὶς 26 Νοεμβρίου 1786 ὁ Miranda ἀνέφερε μιὰ ἐπίσκεψή του μαζί μετὰ τὸν Van Schooten σὲ μιὰ λειτουργία τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴ Χερσώνα καὶ περιέγραψε μετὰ ἀρνητικὰ χρώματα τὴν ἔλλειψη καθαριότητας τοῦ κληρικοῦ πού ἱερουργοῦσε. Παράλληλα, ἀντιπαρέθεσε τὴν ἐμφάνιση τοῦ κληρικοῦ αὐτοῦ μετὰ τὴ λαμπερὴ καὶ σεβάσμια παρουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε ἐπίσης, ἀλλὰ λιγότερο ἐμφανῶς στὴ λειτουργία. Κατὰ τὸν Mi-

16. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, ὅ.π., σ. 202-203.

17. Βλ. πρόσφατα G. S. Henrich, «Evnjénios Vûlgaris, ein griechischer Polyhistor im Leipzig des 18. Jahrhunderts», στὸ *Griechen in Leipzig. Damals - Heute*, Europa-Haus Leipzig, Λιψία 1999, σ. 33-39.

18. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 7, ὅ.π., σ. 169.

19. Ὁ.π., σ. 457. Αὐτὴ μάλλον εἶναι ἡ δυσανάγνωστη ἐκτενὴς χειρόγραφη σημείωση στὰ ἰσπανικὰ πάνω στὸ ἀντίτυπο αὐτό, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Παπαδόπουλος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὅ.π., σ. 476 (ἀρ. 1174).

20. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, ὅ.π., σ. 203.

21. Ὁ.π., σ. 206.

randa, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς τοῦ Βούλγαρη ἔδιναν στὸ ὄλο παρουσιαστικὸ του ἕναν τέλειο ἑλληνικὸ ἀέρα καὶ θύμιζαν τὶς μαρμάρινες προτομὲς τῶν ἀρχαίων προγόνων του, τὶς ὁποῖες εἶχαν φιλοτεχνήσει διάσημοι γλύπτες στὴν ἀρχαιότητα.²² Ἐδῶ διαφαίνεται ἀκόμη μία φορὰ ὁ ἔντονος θαυμασμὸς τοῦ Miranda πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα γενικά, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ Βούλγαρη εἰδικότερα. Μιὰ ἐπιπλέον λόγια συζήτηση μὲ τὸν Βούλγαρι στὴν κατοικία του ἀνέφερε ὁ Miranda καὶ στὶς 7 Δεκεμβρίου 1786 («con quien tuve un largo rato de conversacion Literaria»).²³ Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ τελευταία συνάντησή του μὲ τὸν Βούλγαρι πού ὁ Miranda ἀναφέρει στὸ ἡμερολόγιό του.

Τὸ ὄλο γεγονὸς τῆς συνάντησης καὶ τῆς καλύτερης γνωριμίας τοῦ Βούλγαρη μὲ τὸν Miranda θίγει τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς πολυπλευρῆς σχέσης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν κόσμον τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὑπῆρξαν πολλοὶ Ἕλληνες τότε οἱ ὁποῖοι εἶχαν κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας καὶ εἶχαν κινήσει τὴν προσοχὴ διαφόρων ξένων. Τοῦτο σημαίνει ἐπιπλέον ὅτι ἡ γνώση μας γιὰ τοὺς τότε Ἕλληνες δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὀλοκληρωθεῖ, ἀν δὲν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς εἰδήσεις καὶ τὶς κρίσεις τῶν ξένων γι' αὐτούς. Βεβαίως, οἱ τελευταῖες δὲν εἶναι πάντοτε συστηματοποιημένες, ἐπειδὴ συνέβαιναν περιστασιακὰ καὶ συμπτωματικὰ. Γι' αὐτὸ εἶναι διασκορπισμένες καὶ ἐνίοτε εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπιστοῦν. Ἡ παραπάνω περίπτωση τοῦ Miranda ἀνήκει σίγουρα σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Τῆ σημασία τῶν μεμονωμένων αὐτῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τοῦ τότε Ἑλληνισμοῦ εἶχε τονίσει παλαιότερα καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ἀναφερόμενος σύντομα στὴ συνάντησή τοῦ Miranda μὲ τὸν Βούλγαρι,²⁴ ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε πληροφορηθεῖ καὶ ὁ γράφων πρὶν ἀπὸ χρόνια τὸ σχετικὸ γεγονὸς γιὰ πρώτη φορὰ. Ἀλλὰ ἡ περίπτωση τοῦ Miranda δὲν εἶναι σίγουρα ἡ μοναδική, ἀφοῦ μία προσωπικότητα, ὅπως ὁ Βούλγαρις, δὲν μποροῦσε νὰ περάσει ἀπαρατήρητη στὸν εὐρύτερο περίγυρό της. Κλείνοντας τὸ παρὸν παρασχόλημα, ἄς ἀναφερθεῖ μία ἀκόμη σπάνια μαρτυρία γιὰ τὸν Βούλγαρι ἀπὸ τὴ Γεωργία. Προέρχεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Τ. Gabashvili, ὁ ὁποῖος ἔκανε λόγο γιὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸ διευθυντὴ μιᾶς ἀκαδημίας ὀνόματι Εὐγένιο Βούλγαρι. Μαζί του εἶχε συζητήσει τὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς καὶ γλωσσικῆς συγγένειας τῶν Ἰβήρων τοῦ Καυκάσου (τῶν Γεωργιανῶν) μὲ τοὺς Ἰβήρες τῆς Δύσης (τοὺς Βάσκους).²⁵ Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι στὸ μέλλον θὰ

22. Ὁ.π., σ. 206.

23. Ὁ.π., σ. 211.

24. Βλ. C. Th. D[=imaras], «Note sur l'article de Monsieur Sandor Baumgarten», Ὁ Ἐρανιστὴς 5 (1967), 66-67, στὴ σ. 66.

25. Βλ. S. V. Dzidziguri, *Gruzinskij jazyk*, Tbilisi 1968, σ. 24. Τὴ σχετικὴ πληροφορία ἔλαβα ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ H. Goltz, «Ein griechisch-orthodoxer Aufklärer in Halle: Zur Vita des Eugenios Bulgaris (1716-1806)», στὸ G. Jerouschek / A. Sames (ἐκδ.), *Aufklärung und Erneuerung. Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694-1806)*,

μᾶς ἀποκαλυφθῶν καὶ ἄλλες παρόμοιες μαρτυρίες γιὰ τὸν Βούλγαρι καὶ τὶς ποικίλες ἐπαφές του κατὰ τὸν 18ο αἰώνα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
 “ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ ΤΙΝΑΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ
 ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΒΟΛΤΕΡ
 ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΗΣ ΛΙΣΒΩΝΗΣ”

ΤΟ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΕΡΓΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ «ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ» τοῦ βιβλίου πού δημοσιεύτηκε τὸ 1796 στὴ Βενετία μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο:

Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο, ὃν τὸ μὲν πρῶτον [μέρος] περιέχει Ἐπιστολὴν τινα διαλαμβάνουσαν τινὰς διακρίσεις εἰς τὸ ποίημα τοῦ κυρίου Βολτέρ. Τὸ δεύτερον [μέρος], Στοχασμούς τινὰς περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς Ῥώμης. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. ἁψῆστ'. Ἐνετίησι, 1796. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ ποτὲ Δημητρίου Θεοδοσίου. Νῦν δὲ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con Licenza de' Superiori.¹

«Ἐπιστολὴ περιέχουσα τινὰς διακρίσεις εἰς τὸ Ποίημα τοῦ Κυρίου Βολτέρ Περί τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης» εἶναι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου ὅπως ἀναγράφεται στὴν πρώτη σελίδα τοῦ ἐντύπου ὅπου ἀρχίζει τὸ κείμενο.

“Οἱ ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ φαινόμενο τῆς πρόσληψης ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς — ἀλλὰ καὶ τῆς ἀντίδρασης πρὸς αὐτὴ προκάλεσε— ἔχουν ἐντοπίσει ὅτι στὸ ἐντυπο αὐτὸ βιβλίο δὲν περιέχεται μόνο μιὰ προσπάθεια ἀναίρεσης ὅσων ὑποστήριζε ὁ Βολταῖρος στὸ ἔργο του *Poème sur le désastre de Lisbonne* (1756) ἀλλὰ γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὸν Ζάν-Ζὰκ Ρουσώ (1712-1778), στὸν Γάλλο ἀββὰ Νοῒ-Αντοίν Πλυκε (1688-1761) καὶ στὸν Ἑλβετὸ μαθηματικὸ Leonhard Euler (1707-1783). Κανεὶς ὅμως ὡς τώρα δὲν κατόρθωσε

Hanau /Halle 1994, σ. 355-374, στὴ σ. 364. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως πότε ἀκριβῶς εἶχε λάβει χώρα ἡ παραπάνω συνάντηση τοῦ Gabashvili μὲ τὸν Βούλγαρι.

1. Βλ. πρόχειρα Γ. Γ. Λαδὰς - Ἀθανάσιος Χατζηδημοῦς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 12-14 (στὴ σ. 11 πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ βιβλίου)· Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 81 ἀρ. 1078.